

ОСНОВНІ ПІДХОДИ В ТЕОРІЇ ПЕРЕКЛАДУ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СТВОРЕННЯ І ВИВЧЕННЯ ПЕРЕКЛАДІВ БІБЛІЇ

Михайл Самков

*Інститут богослов'я ім. свв. Мефодія та Кирила
Білоруського державного університету, Мінськ*

Як явище переклад існує вже не одне тисячоліття. Проте аж до минулого століття не було жодного системного вивчення його природи й принципів. Теорія перекладу, чи пак студії перекладу, як самостійна дисципліна виникають у другій половині ХХ ст. Самостійність, як і можливість, теорії перекладу спочатку відкидали. Тепер вона здобула загальне визнання як повноцінна академічна дисципліна. Теорія перекладу має свій особливий предмет дослідження – переклад як різновид діяльності людини. Головну увагу зосереджено на соціальних, культурних, комунікативних аспектах, ідеології перекладу, взаємовідносинах перекладацької діяльності й соціокультурних чинників. Студії перекладу – міждисциплінарні, тобто перебувають на перетині лінгвістики, соціології, психології, теорії комунікації, компаративного літературознавства, культурології тощо. Теорія перекладу Біблії – це один із розділів студій перекладу.

Ми розглянемо основні зміни, які відбулися протягом останніх десятиліть у теорії біблійного перекладу. Крім стислого опису головних тенденцій, намагатимемося вказати на ті царини, в яких, на наш погляд, можлива вельми плідна співпраця між теорією перекладу і біблістикою зокрема. Студії перекладу не мають власної специфічної методології; утім ця дисципліна під час розгляду традиційних для біблістики проблем може допомогти поставити нові питання, виявити нові перспективи. Окремі підходи (теорії полісистем, скопосу, релевантності) можуть розширити наше розуміння того, як у давнину створювалися і функціонували переклади. Це стосується передовсім досліджень древніх перекладів Біблії (Септуагінта, Вульгата, Пешітта тощо). Крім цього, переклад – це окремий випадок ширшого поняття інтерпретації. Через взаємодію

біблістики і сучасної теорії перекладу ми можемо одержати доволі цікаві результати у процесі вивчення того, як, наприклад, новозавітні автори використовували й інтерпретували старозавітні тексти.

Починаючи з виникнення студій перекладу в 1950-х і аж до 1990-х, у них домінують лінгвістичні підходи. Термін «лінгвістичні підходи» вжито з метою означення «теоретичних моделей, що представляють переклад як лінгвістичний процес, і тому сформовані переважно лінгвістикою»¹. Вчені, котрі працювали в межах тих підходів, студіювали питання відповідності між двома мовами, заангажованими у процес перекладу. Основу багатьох лінгвістичних теорій становила т. зв. кодова модель комунікації², в якій переклад сприймали як процес кодування інформації засобами однієї мови і перекодування її засобами іншої.

У царині теорії біблійного перекладу цей період можна назвати епохою Ю. Найди та його теорії динамічної/функціональної еквівалентності. Тут ми не можемо детально розглядати її особливості. Для нас важливе лише те, що він був одним із яскравих представників лінгвістичного підходу до перекладу. Підхід Найди домінував у теорії перекладу Біблії аж до нашого часу і його апробували чільні світові організації, що займалися перекладами Біблії, – «United Bible Society» (UBS) і «Summer Institute of Linguistics, Inc.» (SIL). В останніх працях Найди помітний рух у напрямі соціолінгвістики та прагматики тексту, але він продовжував працювати у лінгвістичній парадигмі студій перекладу.

Згідно з Крістіан Норд, лінгвістичні теорії «акцентували увагу на лінгвістичних аспектах тексту; загалом переклад розглядали як операцію з перемикавання коду»³. Основним чинником, що визначав весь процес перекладу та його остаточний продукт, був оригінальний текст. Мета перекладача полягала в тому, щоб у перекладеному тексті зберегти і передати риси оригіналу за допомогою найближчого еквівалента. Утім, із плином часу в самому концепті еквівалентності більшість учених засумнівалися, особливо ті, що готували майбутніх перекладачів. Окрім цього, лінгвістичні типології перекладів – вельми корисні для опису реальних

¹ G. Saldanha, «Linguistic Approaches» // M. Baker – G. Saldanha (eds.), *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, London – New York: Routledge, 2009, 148.

² Див. наприклад: P. Blackburn, *The Code Model of Communication. A Powerful Metaphor in Linguistic Metatheory*, SIL International, 2007; K. McElhanon, «From Word to Scenario: The influence of Linguistic Upon Models of Translation» // *Journal of Translation* 3 (2005) 29-67.

³ C. Nord, *Translating as a Purposeful Activity. Functionalist Approaches Explained*, Manchester-Northampton: St. Jerome Publishing 1997, 6-7.

і важливих відмінностей між перекладами – не могли належно відповісти на чималу кількість запитань⁴. Наприклад, чому перекладач у конкретному випадку вирішує перекласти саме так, а не інакше? Чому із декількох можливих варіантів перекладу він обирає один? Що впливає на вибір перекладацької стратегії? Для того, щоб відповісти на ці та інші запитання, варто було взяти до уваги різні контекстуальні чинники: соціальні, культурні, герменевтичні, богословські.

Головний недолік таких теорій – вони не брали до уваги соціокультурних умов, за яких здійснюються переклади⁵. Розуміння того, що переклади не створюють у вакуумі, намагання пояснити часові й культурні критерії, доправили до руху від нормативних і прописаних методологій до дескриптивних. Ця тенденція стала помітною з початку 80-х років ХХ ст.

У цій же лінгвістичній перспективі вивчали наявні переклади. Критерієм успішності перекладу вважали «точність», «правильність», «еквівалентність». Різні переклади порівнювали з оригіналом, відмінності пильно реєстрували, каталогізували і класифікували з погляду їхньої відповідності чи невідповідності оригінальному тексту. Ідентичний підхід аж донедавна існував і в біблістиці у процесі вивчення древніх перекладів Біблії або того, як новозавітні автори використовували старозавітні тексти. Дослідження фокусували увагу на зіставленні перекладного тексту або новозавітних цитат із їх *Vorlage*. Тобто здебільшого біблісти, порівнюючи різні переклади з оригінальним текстом, чинили точнісінько так, як і дослідники сучасних перекладів. При цьому, свідомо чи не свідомо, вчені виходили зі сформованої в новочасній науці концепції «об'єктивності». Так, лінгвістична типологія представляла переклад як операцію з перемикання коду, яку вважали «об'єктивним» процесом, незалежним від впливу зовнішніх чинників. На практиці це провадило до пошуку т. зв. «найближчого еквівалента». У вивченні перекладів ця

⁴ Про недоліки лінгвістичних типологій перекладів див.: L. de Vries, «Biblical Scholars, Translators and Bible Translations» // *Scripture and Interpretation* 2/2 (2008) 143-150.

⁵ «Дослідження, які здійснювали в межах лінгвістичного підходу до перекладу, зосереджувалися на систематичних взаємовідношеннях між одиницями мовних систем, але часто абстрагувалися від аспектів їх контекстуального використання. Обрана форма мови перекладу може бути коректною відповідно до правил мовної системи, але це зовсім не означає, що текст як ціле адекватно виконує комунікативну функцію у цільовій ситуації та культурі» (C. Schaeffner, *Annotated Texts for Translation: English-German: Functionalist Approaches Illustrated*, Clevedon: Multilingual Matters 2001, 8-9).

концепція примушувала шукати «об'єктивні» критерії оцінки перекладацьких рішень: наскільки еквівалентним чи нееквівалентним був той чи той переклад. У біблістиці ця тенденція виражалась у питаннях: «правильно» чи «неправильно» використовував той чи той новозавітний автор старозавітний текст, відповідно до «первісного» сенсу чи ні. При цьому часто забували, що саме поняття «об'єктивності» – це ідеологічний конструкт, а наші уявлення про те, яким було первісне значення старозавітного тексту (адже саме з цього знання ми виходимо, оцінюючи цитати Старого Завіту в Новому) сформувалися в межах інтерпретаційної парадигми, що цілковито відрізняється від системи координат ап. Павла. Без урахування того, що ми і новозавітні автори жили в різних культурних світах, таки неможливо говорити про «об'єктивне» вивчення давніх текстів.

Попри всі свої недоліки, лінгвістичні теорії доволі корисні в дослідженні древніх перекладів (наприклад, Септуагінти). Праця дослідника на мікрорівні, себто окремих слів та фраз, важлива. Вона дає змогу побачити ті перетворення, які відбуваються під час передавання значення висловлювання з однієї мови в іншу. Дослідження на цьому рівні дають можливість уникнути необґрунтованих узагальнень, до яких інколи так схильні теоретики перекладу.

Починаючи з 1970-х років, у царині студій перекладу спостерігається поступовий перехід від первісних нормативних підходів, оснований на лінгвістиці, до тих, що визнають існування різних перекладацьких стратегій. Почали розвиватися теоретичні й аналітичні підходи, які прагнули описати те, що відбувається у процесі перекладу, аж до розуміння ухвалення перекладацьких рішень та причин різного перекладу одного і того ж явища. Сучасна теорія перекладу відійшла від простого співставлення перекладного й оригінального текстів і прагне віднайти ширший спектр співвідношень, із врахуванням яких можна порівнювати переклади.

Один із таких теоретичних підходів – дескриптивна теорія перекладу. У 1970-ті роки дескриптивні дослідження перекладів, пов'язані з теорією літературних систем, здійснили своєрідну революцію у студіях перекладу⁶. Вчені, що працювали в межах цього підходу, говорять про те, що перекладний текст варто аналізувати не лише в його співвідношенні з оригінальним. Необхідно глянути і на місце, яке перекладний текст займає всередині власної літературної системи (а також соціальної,

⁶ Головні представники цього напрямку – Gideon Toury, André Lefevere, José Lambert, Hendrik van Gorp, Theo Hermans, Susan Bassnett та ін.

релігійної й інших, частиною яких він є). Вивчаючи корпус перекладної літератури, представники цього напрямку намагаються визначити перекладацькі норми, які існують у культурі в конкретному історичному періоді. Власне вони зумовлюють специфіку перекладу.

Різні співвідношення між оригіналом і перекладом(ами) можна описати так:

A1/A1.1 – автора оригінального тексту і тієї системи (літературної, релігійної, політичної, економічної тощо), до якої він належав;

A2/A2.2 – автора перекладного тексту і тієї системи (літературної, релігійної, політичної, економічної тощо), до якої він належав;

T1/T1.1 – оригінального тексту і тієї системи, до якої він належав;

T2/T2.2 – перекладного тексту і тієї системи, до якої він належав;

Ч1/Ч1.1 – читачів оригінальних текстів і тієї системи, до якої вони належать;

Ч2/Ч2.2 – читачів перекладних текстів і тієї системи, до якої вони належать.

Щоб зрозуміти, як функціонував переклад і чому перекладач учинив так чи інакше, необхідно проаналізувати всі ці співвідношення. Якщо звернемо увагу на біблістику, то побачимо, що більшість досліджень древніх перекладів або новозавітних інтерпретацій у Новому Завіті здійснювали на рівні T1-T2 (або A2-T1). Але ми можемо піти далі й розглянути весь поданий комплекс співвідношень. Можна спробувати відповісти на такі запитання: яке місце займали біблійні тексти у своєму первісному літературному, лінгвістичному та соціокультурному контексті; яке місце займали(ють) переклади цих текстів у іншому літературному, лінгвістичному та соціокультурному контексті; як вплинули переклади Біблії на літературу свого часу; які перекладацькі норми (або норми інтерпретації) існували в культурі перекладу і наскільки перекладні тексти відповідають цим нормам, а наскільки відступають від них тощо. Тобто аналітик повинен зважати не лише на співвідношення між оригінальним текстом і його перекладом, а на всі співвідношення, які існують між текстом і тими системами, частиною яких він є. Що краще ми зрозуміємо весь комплекс співвідношень, у яких відбувається процес перекладу, то краще зрозуміємо аспекти перекладу й інтерпретації, які могли пройти повз увагу або які зрозуміли неправильно⁷.

⁷ R. Ciampa, *Approaching Paul's Use of Scripture in Light of Translation Studies*, SBL Paul and Scripture Seminar, November 2013, 3-10.

Якщо глянути з позиції дескриптивних досліджень на проблеми, пов'язані з вивченням Септуагінти, то можемо очікувати цікавих результатів. Можемо розглянути Септуагінту в літературному і, ширше, соціокультурному контексті грекомовного світу. Почнемо з вивчення грецьких перекладів різних книг, намагаючись зрозуміти, які перекладацькі норми існували тоді та який переклад вважали «прийнятним» із погляду цільової культури: які аспекти «прийнятності» існували в перших читачів Септуагінти – грекомовних юдеїв елліністичної доби. Безумовно, відповіді на ці запитання передбачають знання цільової культури. Це дасть можливість визначити стандарти перекладного тексту, щоб можна було вважати його «прийнятним», і допоможе зрозуміти, яке місце в літературній системі свого часу займали різні тексти Септуагінти, наскільки нормативними/ненормативними їх вважали читачі⁸. Крім цього, ми знаємо, що різні тексти Септуагінти створювали в різних регіонах – не тільки в Олександрії, а й у Палестині. Чи не може це означати, що перекладачі могли дотримуватися різних норм перекладу, які існували в цих регіонах?

На початку 1990-х Ернст-Август Гутт, використовуючи досягнення когнітивної лінгвістики (теорія комунікації Спербера й Вілсона), запропонував теорію релевантності⁹. Він стверджує, що комунікацію неможливо представити у вигляді простого процесу кодування і декодування інформації. Спілкування між людьми складається не тільки з обміну інформацією, що міститься у словах окремої мови. Багато-що не говориться, а лише мається на увазі. Так, фраза: «Я відійду на п'ять хвилин», – може означати набагато більше, ніж означають конкретні слова, з яких складається це речення. До того ж, у різних обставинах одне і те ж висловлювання може означати різні речі. Так стається тому, що кожне висловлювання містить велику кількість імплікацій, зрозумілих лише в контексті спілкування. Тобто головний чинник, що визначає процес комунікації, – це контекст. Саме він формує значення висловлювання, що й залежить від того, хто, коли, де й для кого його зробив. Із багатьох значень, яке може мати будь-яке висловлювання, релевантним у кожній конкретній ситуації буде одне.

Переклад – один із видів людської комунікації. Прокладаючи аналогію між прямим і непрямим цитуванням, Гутт запроваджує поняття

⁸ W. van der Louw, «Approaches in Translation Studies and Their Use for the Study of the Septuagint» // M. Peters (ed.), *XII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies*, Leiden – Boston: Brill 2006, 26-27.

⁹ E. Gutt, *Translation and Relevance: Cognition and Context*, Oxford: Basil Blackwell 1991.

прямого й непрямого перекладу. Мета прямого перекладу – передати значення оригіналу так, щоб читач перекладеного тексту міг зробити ті самі висновки й інтерпретації, що й первісний читач. Завдання перекладача в такому випадку – зберегти весь той спектр імплікацій, який був у первісного читача в його когнітивному контексті. Непрямий переклад зберігає лише ті аспекти оригінального висловлювання, які актуальні в певній комунікативній ситуації. Такий переклад не прагне повної інтерпретативної тотожності, передаючи лише окремі аспекти оригіналу. При цьому про міру подібності між оригіналом і перекладом повинні знати всі учасники перекладацької комунікації.

Теорія релевантності може допомогти нам краще розуміти використання ап. Павлом старозавітних текстів. Деякі наші висновки про апостола можуть ґрунтуватися на нерозумінні міри подібності між оригіналом та інтерпретацією/перекладом, з якого він виходив. Послання Павла можна описати як комбінацію прямих і непрямих цитат¹⁰, позаяк де-не-де він безпосередньо цитує Септуагінту й інші грецькі версії, а в інших випадках більше чи менше адаптує тексти. Матеріали до його цитат можна трактувати як паратекстуальні, що слугують інструкцією до інтерпретації цих прямих чи непрямих цитат. Загалом, уся праця Павла з Писанням – це непряме цитування, непрямий переклад. Теорія релевантності нагадує, що прямий переклад навряд чи був би зрозумілий його сучасникам. Себто, якби апостол, звертаючись до своїх читачів, здійснював прямий переклад/цитування будь-якого старозавітного тексту, то такі цитати/переклади навряд чи зрозуміли б його читачі. Це зумовлене різницею в когнітивних контекстах, у яких функціонували оригінальний і цільовий тексти¹¹. Павлова інтерпретація Біблії нагадує непрямий переклад, який лише частково схожий до оригінального тексту і який передає аспекти значення, релевантності в цьому контексті. Апостол міг не намагатися цілком уподібнити текст, позаяк контекст комунікації цього не вимагав. Такий підхід дає змогу нам зрозуміти, чому Павло видозмінює первісний текст своїх цитат.

У Німеччині наприкінці 1970-х років виник функціоналістський підхід до перекладу (теорія скопосу). Його поява відображала загальне зміщення уваги вчених від суто лінгвістичних теорій до тих, які орієнтувалися на функціональні й соціокультурні аспекти перекладу. «Функціоналістські теорії перекладу розглядають переклад як акт міжкультурної комунікації та констатують, що лінгвістичні характеристики

¹⁰ Ciampa, *Approaching Paul's Use of Scripture*, 13.

¹¹ Там само.

перекладного тексту визначає та мета, яку переклад покликаний виконувати в певній культурі. Кожна конкретна ситуація, в якій відбувається комунікація, визначає, що і як люди навзаєм повідомляють. Немає універсальних ситуацій, а кожен ситуацію визначає низка різноманітних чинників»¹². Тобто функціоналістські теорії особливу увагу приділяють контекстуальним чинникам комунікації, особливостям того світу, в якому виникає, існує та інтерпретується текст. Вони прагнуть позбавити перекладачів рабської залежності від оригінального тексту. Переклад тут сприймається як новий комунікативний акт, який має бути цілеспрямованим. Пріоритет надається не оригінальному тексту, а функції, яку виконуватиме перекладний текст у новому акті комунікації. Методологію перекладу в кожному конкретному випадку випрацьовує перекладач залежно від перекладацького завдання, що задає параметри комунікативної ситуації, в якій функціонуватиме переклад. Згідно з функціоналістським підходом, переклад вважають адекватним, якщо перекладений текст відповідає комунікативній меті, визначеній у перекладацькому завданні.

Теорія скопосу дозволяє розв'язати значну кількість проблем, пов'язаних із традиційними лінгвістичними типологіями перекладів. Це стало можливим завдяки зміщенню зацікавлення дослідників у бік вивчення прагматики, себто функціонування тексту. Відтепер переклад вважають не застиглою статичною даністю, а створеною реальністю, що функціонує в окремому контексті. Ця теорія може виявитися доволі перспективною в дослідженнях як уже наявних перекладів, так і біблійного тексту. І хоч досліджень у цій царині ще дуже мало, втім уже дещо зроблено. Функціоналістський підхід може допомогти дослідникам перекладів перейти від досліджень суто лінгвістичних до ширшого кола проблем, до питань функції перекладу в культурі та зумовленого цим лінгвістичного вибору. Традиційні лінгвістичні підходи до аналізу перекладу відповідали на запитання: як і чим. Наприклад: дослівний переклад А відрізняється від дослівного перекладу Б. Але вони не могли належно пояснити: *чому* переклад А відрізняється від перекладу Б? Переклади не створюють у вакуумі, тобто не буває «нейтральних» або «об'єктивних» перекладів. Вони завжди виникають у конкретному місці, в конкретний час і за певних умов. Це означає, що при формуванні скопосу (мети) і, відповідно, того, яким буде переклад, відіграють роль численні богословські, культурно-історичні, соціальні й герменевтичні чинники.

¹² М. Самков, «Теория скопоса» // *Скрижали*, Випуск 2, Минск: Ковчег 2011, 141-142.

Всі вони визначають те, що можна назвати «ідеологією» перекладу¹³. У цьому випадку під ідеологією розуміємо «будь-яку низку переконань або ідей, яка відображає соціальну реальність; ці ідеї вважають фундаментальними або всезагальними, і вони виконують нормативну роль»¹⁴. Можемо ствердити, що майже кожне рішення в перекладі, свідомо чи не-свідомо, визначають ідеологічні критерії. Аналізувати ідеологічні аспекти перекладу можна, виходячи з таких головних запитань: хто перекладає, що перекладає, з якою метою, для кого і як? Отож, лише вивчаючи функцію перекладу в його унікальних культурних та історичних обставинах, ми можемо пояснити притаманну йому специфічну лінгвістичну форму.

Щодо перекладу Біблії це означає, що скопос формують особливості тієї спільноти, всередині якої і для якої його створюють. Саме спільнота визначає, які тексти необхідно перекласти; потреби й очікування аудиторії визначають, які аспекти оригіналу треба передати (позаяк жоден переклад не здатен передати всі особливості оригіналу). «Просто» перекладу не існує. Кожен переклад Біблії так чи так відображає ідеологію тієї спільноти, в якій і для якої його створюють.

Теорія скопосу може допомогти нам пояснити, чому Павло цитує ті чи ті уривки Писання, і таким, а не іншим чином. Адже апостол не просто викладав своїм читачам значення біблійних текстів, а виходив із завдань власної апостольської діяльності та сподівань аудиторії. Павло усвідомлював себе Божим посланцем до поган, який повинен благовістити Христа. Власне на цій підставі він використовує той чи той текст. Його читачі не цікавились інтерпретацією Писання як історичного, чи пак наукового, артефакту. Павло мав донести християнським спільнотам із поган вістку про те, що вони разом з юдеями можуть брати участь у реалізації Божих задумів щодо світу. Могла існувати безмежна кількість найрізноманітніших аспектів значення Писання, які не цікавили читачів Павла й не були для них актуальними. Завдання апостолів полягало в тому, щоб допомогти своїм респондентам зрозуміти Писання як книгу, що стосується їх, відповідає їхнім запитам. Це означає, що ми повинні більше уваги приділити потребам і сподіванням Павлової аудиторії, а також тому, як їхні очікування зумовлювали використання Павлом текстів Старого Завіту.

¹³ S. Voth, *Towards an Ethic of Liberation for Bible Translation*, Part 1: Ideology, 2008. <http://sbl-site.org/publications/article.aspx?articleId=754>.

¹⁴ C. Nord, *The One and Only Version for Salvation? Ideological Aspects of Bible Translation*. http://project2007.hau.gr/telamon/files/Christiane%20Nord%20-%20Athens_talk_en.pdf.

Ми розглянули лише деякі наявні в сучасних студіях підходи в теорії перекладу. Можна було б навести і значну кількість конкретних прикладів, які проілюстрували б наші твердження. Але сподіватимемося, що й сказаного буде достатньо, щоб побачити перспективність міждисциплінарних досліджень у сфері сучасної теорії перекладу і біблістики. Ми лише окреслили найзагальніші контури. Праці в цьому напрямі передбачається багато. Можемо стверджувати, що тут іще не розпочато серйозної дослідницької роботи. На наш погляд, для біблістів відкрилося нове широке поле досліджень.

З російської переклав о. Олег Гірник